

Simo Mikkonen

Neuvostovallan päättyminen ja poikkikansallinen historiantutkimus

Neuvostovallan päättyminen on ollut Euroopan ja koko maailmanhistorian kannalta keskeisimpiä lähihistorian tapahtumia. Prosessista ja siihen johtaneista tekijöistä on laajalti erilaisia näkemyksiä, mutta syvällistä tutkimusta ei ole kovin runsaasti. Neuvostohistorian tutkimuksessa on meneillään murroskausi, jonka haasteet liittyvät tarkastelukohteisiin, metodologiaan sekä yleisemmin tutkimuksessa käytettyihin lähteisiin.

Neuvostohistorian tutkimuksen varsinainen kulta-kausi käynnistyi 1990-luvun alussa. Arkistojen avautuminen veti Moskovaan joukoittain tutkijoita, mikä johti maan historian alkuperäislähteisiin nojautuvaan uudelleenarviointiin. Tuloksena oli käänteentekeviä teoksia kuten Stephen Kotkinin *Magnetic Mountain* tai Sheila Fitzpatrickin *Everyday Stalinism*, jotka muokkasivat merkittävästi kuvaamme Stalinin ajasta.¹

Tutkijoiden huomio ei ole enää vain poliittisessa kehityksessä vaan suuntautuu Kotkinin ja Fitzpatrickin tavoin laajemmin yhteiskuntaan ja yksilöön yhteiskunnan osana. Lisäksi ajallinen fokus on siirtynyt Stalinin ajasta myöhäisemmille vuosikymmenille. Tästä huolimatta näyttäisi siltä, että poliittinen historia ja neuvostojärjestelmän sisäisen logiikan tutkimus on säilyttänyt hallitsevan asemansa. Metodologisia innovaatioita on tehty vain vähän ja valtaosa tutkimuksesta pohjautuu edelleen perinteisiin arkistolähteisiin.

Tämä artikkeli tarkastelee poikkikansallista (englanniksi *transnational*) historiantutkimusta ja sen soveltuvuutta Neuvostoliiton myöhäis-

kauden muutosten tutkimukseen. Poikkikansallinen historiantutkimus on lähestymistapa, joka on useilla tutkimusalueilla merkinnyt uusia avauksia. Poikkikansallisuudesta, jota toisinaan kutsutaan myös ylirajaisuudeksi, on tullut myös eräänlainen muotisana, jota on pyritty nostamaan esiin hyvin erilaisissa yhteyksissä, mutta jonka kiinnittyminen tutkimuksenteon todellisuuteen on ollut huomattavasti heikompaa.

Poikkikansallinen historiantutkimus tarkastelee ajatusten, ihmisten ja prosessien liikkeitä yli kansallisten rajojen. Turismi, taiteilija- ja muut henkilövaihdot ja erilainen organisaatioidenvälinen kanssakäyminen ovat esimerkkejä poikkikansallisen kohtaamisen muodoista. Yhtä lailla esimerkiksi ulkomaisten tavaroiden, kulutustottumusten ja ajanviettopojen omaksuminen ovat poikkikansallisen tarkastelun kannalta olennaisia. Nämä ilmiöt ovat selkeästi kansainvälisten suhteiden tutkimuksen perinteisen alueen ulkopuolella ja liittyvät kiinteästi myös Neuvostoliiton sisäiseen kehitykseen.

Kun katsotaan Neuvostoliiton kehitystä Stalinin kuoleman jälkeen, eräs merkittävimmistä liian vähälle huomiolle jääneistä käänteistä oli Neuvostoliiton rajojen avautuminen ja uudenlainen rooli kansainvälisellä areenalla. Monenlaisen kulttuurivaihtojen ja yhteyksien avaaminen mahdollisti jopa tavallisille neuvostokansalaisille ennennäkemättömän pääsyn länsimaiseen kulttuuriin, tuotteisiin, jopa henkilökontakteja.² Yhteydet eivät syntyneet yhdessä yössä, mutta niiden neuvostokansalaisten osuus, joilla oli

1. Stephen Kotkin (1995) *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*, Berkeley: University of California Press; Sheila Fitzpatrick (1999) *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times. Soviet Russia in the 1930s*, New York: Oxford University Press. – Pääsy Venäjän arkistoihin vaikeutui 2000-luvun alussa, mikä on rajoittanut jälleen tutkijoiden toimintaa.

2. Virallisten kulttuurivaihtojen yhteydestä neuvostokansalaisten arjen muuttumiseen Simo Mikkonen, Neuvostoliiton kulttuurivaihto-ohjelmat – kulttuurista kylmää sotaa vai diplomatiaa? *Historiallinen Aikakauskirja* 4/2011, 393–412.

pääsy länsimaihin tai länsimaisen kulttuurin äärelle, kasvoi läpi Stalinin jälkeisten vuosikymmenten. Tutkimusta tästä ilmiöstä on vielä vähän ja sekin keskittyy valtiotasolle.

Neuvostoliiton tapauksessa poikkikansallisten suhteiden tarkastelua näyttäisi vaikeuttavan järjestelmän valtiokeskeinen luonne. Valtio ja kommunistinen puolue hallitsivat näennäisesti koko yhteiskuntaa, eikä Neuvostoliitossa ollut käytännössä toimivaa kansalaisyhteiskuntaa, johon poikkikansallisen historian huomio on usein suuntautunut. Tässä mielessä Neuvostoliitolla olisi ollut vain kansainvälisiä, valtion kontrolloimia suhteita ulkomaille. Todellisuus oli kuitenkin monoliittista ulkokuorta monimutkaisempi. Tästä ei kuitenkaan seuraa, että yksilöiden tai ihmisryhmien toiminta ja motiivit olisivat olleet yhteneviä puolueen tavoitteiden kanssa. Neuvostokansalaisten omat tavoitteet ja tarpeet menivät usein valtion ja puolueen tarpeiden edelle siellä missä kanssakäymistä ei pystytty valvomaan, ja tällaisia tilaisuuksia tuli suhteiden määrän lisääntyessä runsaasti.

Milloin neuvostovalta päättyi?

Ennen kuin voimme arvioida poikkikansallisen tarkastelun mahdollisia hyötyjä neuvostovallan päättymisen tarkastelussa, on tärkeää määritellä milloin neuvostovalta päättyi ja milloin sen päättymiseen johtanut kehitys alkoi. Poliittisena kokonaisuutena Neuvostoliiton olemassaolo päättyi vuoteen 1991. Kulttuurisesta ja yhteiskunnallisesta näkökulmasta asia ei ole silti näin yksinkertainen. Ei ole myöskään yhdentekevää puhutaanko Neuvostoliiton romahduksesta, neuvostovallan päättymisestä vai kommunismin lopusta.

Stephen Kotkin ei tarkastele neuvostovallan päättymistä totutusti perestroikan ajanjaksolla tapahtuneena ilmiönä, vaan vetää linjat 1970-luvun alusta aina 2000-luvulle saakka, jonne hän katsoo neuvostovallan purkautumisen jatkuksen.³ Tämä näkökulma korostaa, ettei Neuvostoliitto romahtanut, eikä prosessi ollut yllättävä

tai äkillinen, jollaisena aikalaiset sen yleensä näkivät. Sen sijaan siihen vaikutti useita tekijöitä, jotka saavuttivat yhden kulminaatiopisteensä Neuvostoliiton lakatessa olemasta valtiona 1991.

Ihmisten mielistä tai ympäristöstä neuvostoaika ei kuitenkaan hävinnyt valtiollisen historian päättymiseen. Voidaan väittää, ettei Neuvostoliittoa seurannut Venäjä aluksi eronnut merkittävästi edeltäjästään: virkamieskunta, hallinto, lait ja tavat muuttuivat varsin hitaasti. Venäjän ulkopuolella tilanne oli luonnollisesti toinen, esimerkiksi Baltiassa, jossa neuvostovallan päättymisen merkitsi suurempia hallinnollisia ja valtiollisia uudistuksia. Jos hyväksytään se tosiasia, että Neuvostoliitto ei romahtanut vaan lakkasi olemasta, syitä romahdukselle täytyy hakea kauempana kuin perestroikan kaudelta. Lopulliset hajoamisprosessin käynnistäneet tekijät voidaan löytää perestroikan kaudelta, mutta tällöinkin varsinaiset syyt ovat muualla. Näiden tekijöiden löytämisessä poikkikansallinen lähestymistapa tarjoaa kiinnostavia mahdollisuuksia.

Neuvostoliiton romahduksesta puhuttaessa viitataan usein taloudellisiin tekijöihin, jotka väistämättä johtivat romahdukseen. Yleisesti huomio on kiinnittynyt hajoamisessa 1980-luvun jälkipuoliskolle. Tätä ennen hajoamisen osalta on yleisesityksissä yleensä viitattu lähinnä stagnaatioon: talouskasvun hidastumiseen ja poliittisen johdon ikääntymisen sekä uusiutumattomuuden aiheuttamiin ongelmiin.⁴ Ennen perestroikaa talouden tai yhteiskunnan kriisit eivät kuitenkaan olleet akuutteja. Vaikka taloudelliseen tilanteeseen ei oltu tyytyväisiä, Neuvostoliitossa vallitsi käytännössä täystyöllisyys, eikä laajoja levottomuuksia esiintynyt. Neuvostoliitto oli selviytynyt verrattain hyvin koulutuk-

3. Stephen Kotkin (2008) *Armageddon Averted. Soviet Collapse, 1970–2000*. Oxford University Press.

4. Moshe Lewin (2006) *Neuvostoliiton vuosisata*, Helsinki: Like, 458–467; Jyrki Iivonen (2000) *Neuvostoliiton/Venäjän historia 1985–1999*, teoksessa Heikki Kirkinen (toim) *Venäjän historia*, Helsinki: Otava, 530.

sen, terveydenhuollon ja kaupungistumisen haasteista. Vasta Gorbatšovin reformit aiheuttivat laajamittaisia taloudellisia ongelmia, jotka heijastuivat suoraan kansaan.⁵ Kotkinin mukaan Neuvostoliitossa ei esiintynyt laajamittaista tyytymättömyyttä järjestelmää tai sosialismia itseään kohtaan. Kansan keskuudessa usko valtion vastuuseen yleisen hyvinvoinnin ja yhteiskunnallisen tasa-arvon toteuttajana on pysynyt vahvana näihin päiviin asti.⁶

Toinen yleinen selitystekijä neuvostovallan päättymiselle löytyy kylmän sodan tutkijoiden keskuudesta: kylmä sota päättyi lännen voittoon, joka vei neuvostovallalta legitimitetin ja johti neuvostoimperiumin purkautumiseen. Tämä näkemys tuo hajoamisen syyt luonnollisesti 1980-luvun jälkipuolelle.⁷ David Engerman leimaa tämän tyyppiset argumentit kylmän sodan determinismiksi, josta erityisesti amerikkalainen neuvostotutkimus kärsi läpi kylmän sodan, eikä ole siitä vapautunut vieläkään kokonaan.⁸ Kylmän sodan merkitys Neuvostoliiton sisäpoliittisessa kehityksessä ei kuitenkaan ollut erityisen merkittävä. Gorbatšovin ulkopoliittiset reformit olivat enemmänkin sisäpoliittisten ja taloudellisten tekijöiden sanelemia kuin ulkomaisen paineen aiheuttamia.⁹ Perestroika ei ollut väistämätön tapahtuma. Vladislav Zubok arvioi, että Gorbatšovin valinnat, ennen kaikkea pyrkimys hajauttaa valtaa pois Moskovasta ja puolueelta, olivat kohtalokkaita.¹⁰ Tällöin perestroika olisi käynnistävä tekijä varsinaisten syiden löytyessä jostain kauempaa.

Tuoreimmat selitysmallit neuvostovallan päättymiselle löytyvät kun siirrytään poliittisista ja taloudellisista tekijöistä kulttuurisiin selityksiin. Tällöin ohittamattomaksi tutkimukseksi nousee Alexei Yurchakin *Everything Was Forever, until It Was No More*, joka tarkastelee viimeisen neuvostosukupolven käsityksiä neuvostovallasta. Yurchakin tutkimus avaa näköaloja niihin mekanismeihin, jotka ylläpitivät ja toisaalta hajottivat kommunistisen puolueen symbolista valtaa ja legitimitettiä. Tutkimuksen keskeinen

anti on neuvostovaltaa ylläpitäneiden kulttuuristen tekijöiden paljastaminen, sillä juuri näiden tekijöiden katoaminen 1980-luvun lopulla aiheutti hajoamisen kannalta keskeisen puolueen legitimitettkriisin. Stalin ja hänen jälkeensä puolueen johto hallitsivat poliittista diskursssia. Totuus tuli lähtökohtaisesti Marxin ja Leninin ajattelusta, mutta hierarkkinen puolue oli näiden näkemysten ainoa sallittu tulkitseja. Puolueen vallan ritualistinen toistaminen loi vaikutelman sen väistämättömyydestä, eikä sitä missään vaiheessa vakavasti haastettu järjestelmän sisältä. Valtaosa hyväksyi passiivisesti puolueen vallan välttämättömänä. Vasta glasnost, järjestelmän altistaminen avoimelle keskustelulle ja kritiikille, alkoi peruuttamattomasti horjuttaa järjestelmän perustaa.¹¹ Kulttuuriantropologina Yurchak on lähestynyt tutkimusaihettaan haastattelujen, lingvistisen ja diskursssianalyysin keinoin tarkastellen yhden sukupolven käsityksiä vallasta, ideologiasta ja arkipäivän elämästä. Tutkimuksen päähuomio ylipäätään on vasta siirtymässä Stalinin kaudesta eteenpäin, ja Yurchakin ”myöhäissosialismiksi” määrittelemän kauden kulttuurista on vielä vähän empiiristä tutkimusta.

Yurchakin tutkimuksessa kumouksellista on haastattelujen syvällisen hyödyntämisen ohella ajatus siitä, että Neuvostoliitosta puhuttaessa poikkikansallisilla suhteilla oli huomattava mer-

5. Stephen Kotkin (2008) 27.

6. Kotkin (2008) 44.

7. Ks. esim. Andrei Grachev (2008) *Gorbachev's Gamble. Soviet Foreign Policy and the End of the Cold War*, Cambridge: Polity.

8. David Engerman (2009) *Know Your Enemy. The Rise and Fall of America's Soviet Experts*, Oxford: Oxford University Press.

9. Ks. Vladislav Zubok (2007) *A Failed Empire. The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 410.

10. Zubok (2007) 303–307.

11. Alexei Yurchak (2006) *Everything Was Forever Until It Was No More. The Last Soviet Generation*, Princeton University Press, 286–291.

kitys Stalinin jälkeisen ajan kehityksessä ja lopulta järjestelmän romahtamisessa. Kehitys ei siis välttämättä johtunut ulko- tai sisäpolitiikasta, vaan valtiotason ulkopuolisesta vuorovaikutuksesta.¹² Ongelmana on, että poikkikansallisten suhteiden painoarvoa on kuitenkin vaikea arvioida, koska tutkimusta on liian vähän. Selvää kuitenkin on, että perestroikan myötä näkyväksi muuttuva epäusko kommunismin kykyyn taata ihmisille hyvä elämä ja elinolosuhteet myös tulevaisuudessa ei ollut perestroikan, vaan pidemmän kehityksen tulos. Perestroikan aikaan silloinen 30–40-vuotiaiden sukupolvi oli varttunut vailla suoraa kosketusta stalinismiin. Useilla heistä oli myös ollut henkilökohtaisesti mahdollisuus hankkia tietoa länsimaista sekä kapitalistisesta järjestelmästä joko käymällä henkilökohtaisesti ulkomailla, kohtaamalla ulkomailta tulevia vierailijoita, tai länsimaisten radiokanavien välityksellä, jotka olivat Neuvostoliitossa suosittuja. Yurchak viittaaakin siihen, miten Neuvostoliitossa kiinnostus vieraita kulttuureja, kieliä ja kaukaisia maita kohtaan lisääntyi suorastaan räjähdysmäisesti 1960-luvulla.¹³

Poikkikansalliset suhteet ja neuvostovallan päättyminen

Poikkikansallisten suhteiden merkitys neuvostovallan päättymisessä nousee tärkeäksi juuri sitä kautta, että ne tarjosivat neuvostoliittolaisille mahdollisuuden avoimemmin vertailla omaa järjestelmäänsä, taloudellista tilannettaan sekä toimintamahdollisuuksiaan. Demokratian tai markkinatalouden suosio ei koskaan ollut niin laajamittaista kuin Yhdysvalloissa kuviteltiin. Huomattavasti suuremman vaikutuksen neuvostoliittolaisiin matkailijoihin näyttäisi sen sijaan tehneen länsimainen elintaso ja kulutustavaroiden paljous, liikkumisen vapaus, sekä ylipäätään valinnanvapaudet, jotka Neuvostoliitosta puuttuivat.¹⁴ Näiden vaikutusten laajuutta sekä mahdollista korostumista poikkikansallisessa kanssakäymisessä puolueen nimeämien päämäärien sijasta ei ole kuitenkaan liiemmästi

tutkittu. Esimerkiksi Yurchak ja Žubok ovat tutkimuksissaan keskittyneet vaikutuksiin, eivät itse kanssakäymiseen. Tästä syystä poikkikansallisen neuvostohistorian tutkimuksen puutetta voidaan pitää akuuttina. Kansainvälisten suhteiden ja politiikan tutkijat sekä kylmän sodan asiantuntijat eivät ole erikoistuneet Neuvostoliiton sisäiseen kehitykseen, jolloin ulkosuhteiden arviointi on jäänyt irralliseksi muun neuvostohistorian tutkimuksen kehityksestä.¹⁵

Vastaavasti neuvostohistorian tutkijat ovat usein keskittyneet yksinomaan maan sisäiseen kehitykseen. Tutkimuksen keskittyminen eristäytyneeseen Stalinin kauteen lieneekin osaltaan vaikuttanut poikkikansallisten suhteiden

12. Yurchakin ohella esimerkiksi Vladislav Zubok on tarkastellut neuvostoliittolaisten suhdetta länsimaihin ja arvioinut sen vaikuttaneen järjestelmän rapautumiseen. Molempien tutkimukset sisältävät runsaasti poikkikansallisen historiantutkimuksen piirteitä, mutta lähestymistä ei tietoisesti nimetä poikkikansalliseksi: Vladislav Zubok (2009) *Zhivago's Children. The Last Russian Intelligentsia*, Oxford: Harvard University Press; Yurchak (2006).

13. Yurchak (2006) 160. Stalinin ajan jälkeisellä sukupolvella oli suorien yhteyksien kasvun ohella yhä enemmän epäsuoria kosketuksia ulkomaihin esimerkiksi neuvostokielisten, ulkomaisten radiokanavien välityksellä. Osa kanavista sisälsi myös englannin, ranskan ja muiden kielten opetusohjelmia. Esim. Simo Mikkonen (2010) *Stealing the monopoly of knowledge? Soviet reactions to U.S. Cold War broadcasting*, *Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History* (Slavica publishers) vol 11, issue 4 (Fall); A. Ross Johnson ja R. Eugene Parta (toim.) (2010) *Cold War Broadcasting. Impact on the Soviet Union and Eastern Europe*, Central European University Press: Budapest.

14. Neuvostomatkailijoiden kokemuksista matkailusta lännessä Alexei Golubev (2011) Neuvostoturismen ja läntisen kulutuskulttuurin kohtaaminen Suomessa, *Historiallinen Aikakauskirja* vol 109, no. 413–425; Anne Gorsuch (2011) *All This Is Your World. Soviet Tourism at Home and Abroad*, Oxford: Oxford University Press.

15. Kylmän sodan kontekstissa Neuvostoliiton toimintaa ja roolia arvioidaan varsin usein ilman neuvostoaikaista arkistomateriaalia. Merkittäviä poikkeuksia tässä suhteessa ovat: Jonathan Haslam (2011) *Russia's Cold War. From the October Revolution to the Fall of the Wall*, New Haven: Yale University Press; Zubok (2007); Aleksander Fursenko ja Timothy Naftali (2006) *Khrushchev's Cold War. The Inside Story of an American Adversary*, New York: W. W. Norton.

jäämiseen taka-alalle, huolimatta siitä, että neuvostohistorian tutkimuksen fokus on siirtynyt kansainvälisesti avoimempaan Stalinin jälkeiseen kauteen. Puolueen näkökulmasta kansainvälisten yhteyksien kasvattamisella oli luonnollisesti omat ideologiset ja poliittiset tavoitteensa, sillä muuten rajoja tuskin olisi lähdetty avaamaan samassa mittakaavassa. Yhteyksien kautta pyrittiin ennen kaikkea osoittamaan neuvostojärjestelmän ylivoimaisuus. Lähettämällä neuvostoliittolaisia huippumuusikoita ja esiintyjäryhmiä ympäri maailmaa pyrittiin tukemaan propagandaa Neuvostoliiton rauhantahtoisuudesta, mutta myös korkeasta kulttuurisesta tasosta.¹⁶

Hruštšovin kauden dynaaminen ulkosuhteiden kehittäminen kuitenkin alkoi jähmettyä Brežnevin kaudelle tultaessa. Vielä Hruštšovin kaudella puoluejohdon kiinnostus kansainvälisiin kulttuurisuhteisiin johti oman hallinnollisen yksikön perustamiseen, joka lohkaisi ison osan valtaansa ulkoministeriöltä, kulttuuriministeriöltä ja muilta hallinnon haaroilta. Brežnevin kaudella, vuonna 1968, tämä kulttuurisuhteiden valtionkomitea kuitenkin lakkautettiin ja sen valta palautettiin erityisesti ulkoministeriölle.¹⁷ Samalla kulttuurisuhteiden aktiivinen kehittäminen päättyi. Aiemmat vaihdonmuodot, ohjelma- ja opiskelijavaihto, ystävyysseuratoiminta, taiteilija- ja näyttelyvaihdot kuitenkin jatkuivat, jopa laajenivat merkittävästi, mutta ne eivät olleet enää Hruštšovin kauden tapaan keskiössä, vaan yksi rutiininomainen osa Neuvostoliiton kansainvälistä toimintaa.

Juuri ulkomaisten kulttuurisuhteiden vakiintuminen ja ideologisen valvonnan rutinoituminen mahdollistivat poikkikansallisten, valtiotason ulkopuolisten ihmisten välisten yhteyksien laajentumisen ja monipuolistumisen. Virallista pintaa tarkasteltaessa havaitaan lähinnä rituaalisoitumista, joka näkyy hyvin Suomen ja Neuvostoliiton välisissä kulttuurisuhteissa. Maiden väliset ystävyysseurat lähtivät aktiivisesti kehittämään kulttuurisuhteita 1950-luvun lopulta, mut-

ta dynamiikan hiipuminen neuvostopuolella näkyi 1960-luvun loppua kohden. Säännöllisesti tiettyinä vuosipäivinä järjestetyistä yhteisistä juhlista, ystävyyskuukausista ja julistuksista tuli varsin onntoja, toistettiin aiempia mantroja ystävyyspuheen luonteesta, kansojen välisestä ystävydestä ja muusta asiaankuuluvasta. Pinnan alla vakiintuneet kanavat kuitenkin mahdollistivat entistä laajemman ammatillisen, taiteellisen ja henkilökohtaisen kanssakäymisen, joka ei suoraan kuulunut neuvostovaltion sen enempää kuin puolueenkaan intresseihin. Vaihtoihin osallistuneet pyrkivät ennen kaikkea toteuttamaan omia henkilökohtaisia ja ammatillisia tavoitteita puolueen ideologisten ja poliittisten tavoitteiden sijaan. Poikkikansallinen historiantutkimus mahdollistaakin pääsyn pinnan alle: valtion tasolta henkilökohtaiselle, sekä henkilökohtaisen ja virallisen tason yhtymäkohtiin. Hruštšovin aikana destalinisaatio oli ylhäältä käsin johdettu prosessi, kun taas Brežnevin aikana muutospainotte tulivat ennen kaikkea alhaalta käsin.¹⁸ Tämä näyttäisi pätevän myös Neuvostoliiton ulkosuhteisiin, jotka Brežnevin kaudella vakiintuivat valtiollisella tasolla, mutta kehittyivät varsin dynaamisesti kun asioita tarkastellaan henkilötasolla.

16. Simo Mikkonen (2012) "Winning Hearts and Minds? Soviet musical intelligentsia in the struggle against the United States during the early Cold War" kesällä 2012 ilmestyvässä teoksessa Fairclough, Pauline (toim.) *Twentieth Century Music and Politics* (Farnham: Ashgate, 2012).

17. Nigel Gould-Davies (2003) *The Logic of Soviet Cultural Diplomacy*, *Diplomatic History* vol 27, no 2, 193–214; Mikkonen (2011)

18. Polly Jones (2006) on toimittanut erinomaisen kokoelman Hruštšovin ajan destalinisaatiosta *The dilemmas of de-stalinization. Negotiating cultural and social change in the Khrushchev era*, Lontoo: Routledge. Hruštšovin ajan destalinisaatio oli ennen kaikkea ylhäältä johdettu prosessi. Arkipäivän ja tavallisen ihmisen elämästä Brežnevin kaudelta on tutkimusta toistaiseksi vähän, erinomainen poikkeus Sergei Zhuk (2010) *Rock and Roll in the Rocket City. The West, Identity, and Ideology in Soviet Dniepropetrovsk, 1960–1985*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Toistaiseksi urauurtavin tutkimus Neuvostoliiton sodanjälkeisestä historiasta tietoisesti poikkikansallisessa kontekstissa on ollut Anne Gorsuchin syksyllä 2011 julkaisema *All This is Your World*. Tutkimus katsoo edustavansa ”kansainvälisten suhteiden kulttuurihistoriaa”, mutta sen kohdalla voisi yhtä hyvin käyttää käsitettä poikkikansallinen. Gorsuch osoittaa laajaan arkistolähdepohjaan nojaten, että vaikka länteen suuntautunut neuvostoturismi käynnistyi poliittisin motiivein, matkailijat osoittivat vähäistä kiinnostusta näihin tavoitteisiin, eikä turismin laajentuessa valvominenkaan ollut enää mahdollista. Samalla turismi tarjosi mahdollisuuden verrata neuvostopropagandan rakentamaa kuvaa lännestä omiin havaintoihin.¹⁹

Yksittäisistä läpimurtoteoksista huolimatta teoreettinen viitekehys kuitenkin edelleen puuttuu ja poikkikansallisen lähestymistavan soveltaminen on usein tapahtunut tiedostamatta.²⁰ Yhteistä tutkimuksille on, että ne arvioivat kansainvälisiä suhteita uudelleen kulttuurisesta näkökulmasta käsin. Ne kuvaavat ajanjaksoa, jolloin Neuvostoliiton ulkopuolinen maailma tuli lähemmäksi tavallista ihmistä. Uskollisuus puolueelle menetti merkitystään poikkikansallisten suhteiden merkityksen kasvaessa jatkuvasti, erityisesti eliitin keskuudessa.²¹ Neuvostojohdajat uskoivat, että haastamalla lännen ja luomalla tilaisuuksia ottaa lännestä oppia maa voisi kuroa Yhdysvaltain etumatkan kiinni ja uudistaa maataan. Mutta suhteet myös altistivat länsimaisille ideaaleille ja kulutustottumuksille, mihin neuvostojärjestelmä ei ollut kyennyt riittävästi vaurutamaan.

Läntisten kulttuurivaikutteiden roolia Neuvostoliiton kehityksessä on tutkittu rajatusti, esimerkiksi yksittäisen taidealan näkökulmasta.²² Tyypillinen vasta-argumentti kulttuurivaikutteiden merkittävyydelle on viitata KGB:hen ja ideologiseen valvontaan. Henkilökohtaiset kokemukset ja haastattelut kuitenkin näyttävät viittaavan siihen, että valvonnan merkitys oli lopulta vähäinen.²³ Aluksi ulkomaan matkoil-

le osallistujat toki valikoitiin ja mahdollisuus suotiin lähinnä puolueen näkökulmasta täydellisinä kulttuurilähettiläinä pidetyn taide-eliitin edustajille. Näiden uskottiin pystyvän politiikkoja vakuuttavammin viemään eteenpäin Neuvostoliiton sanomaa rauhanomaisesta rinnakkainelosta ja hyvästä tahdosta. Jo 1950-luvun puolimaissa Neuvostoliitto kuitenkin lähetti yksittäisten taiteilijoiden sijasta kokonaisia oopperateattereita ja satapäisiä tanssiryhmiä kuu-kausien mittaisille kiertueille länteen.²⁴ Henkilövaihdot laajenivat opiskelijavaihdon ja turismin alueelle käsittäen laajoja ihmisryhmiä. Li-

19. Gorsuch (2011); Pia Koivunen on osoittanut, kuinka Neuvostoliiton organisoimat nuorisofestivaalit organisoitiin propagandataroituksiin, mutta ne palvelivat osallistujiaan myös tavoilla, jotka menivät ristiin puolueen pyrkimysten kanssa. Koivusen tekeillä oleva väitöskirja perustuu sekä arkisto- että haastatteluaineistoon.

20. Poikkikansallista neuvostohistoriantutkimusta on käytännössä harjoitettu esimerkiksi seuraavissa teoksissa: David Caute (2003) *The Dancer Defects. The Struggle for Cultural Supremacy during the Cold War*, Oxford: Oxford University Press; Susan E. Reid (2008) *Who Will Beat Whom? Soviet Popular Reception of the American National Exhibition in Moscow, 1959*, *Kritika* vol 9, no 4 (Fall), 855–904; Koivunen (2009); Mikkonen (2012).

21. Yurchak (2006), Zubok (2009).

22. Peter Schmelz (2009) *Such Freedom, If Only Musica. Unofficial Soviet Music during the Thaw*, Oxford: Oxford University Press; Rosalind Blakesley ja Susan Reid (toim) (2006) *Russian Art and the West. A Century of Dialogue in Painting, Architecture, and the Decorative Arts*, DeKalb: Northern Illinois University Press; Susan Reid (2005) *In the Name of the People: The Manege Affair Revisited*, *Kritika, Explorations in Russian and Eurasian History* vol 6, no 4 (Fall), 673–716.

23. Zubok kuvaa monien puolueelle uskollisten henkilöiden ensikohtaamisten lännen kanssa olleen vallankumouksellisia, kuin ”uusien maailmoiden löytämistä”. Zubok (2009) 91; Golubev (2011).

24. Mikkonen (2012); myös kirjoittajan tekemässä haastattelussa laajalti neuvostoaikana matkustaneen Moisejevin tanssiryhmän johtaja Elena Shtsherbakova toi ilmi, kuinka jo ensimmäisillä matkoillaan (1958) Moisejevin tanssiryhmän mukana hänellä oli mahdollisuus verrata vapaasti liikkua Yhdysvalloissa ja tehdä ostoksia. Haastattelu on tehty 9.2.2008.

säksi puolue saattoi tehokkaasti valvoa lähinnä sitä, keitä se päästi ulkomaille, ei näiden toimintaa ulkomailla.²⁵

Neuvostoliitto ja poikkikansalliset suhteet länteen

Poikkikansallisen neuvostohistoriantutkimuksen osalta on aivan viime aikoina julkaistu muutamia läpimurtoteoksia. David Hoffman on tutkinut Neuvostoliiton poikkikansallisia tiedeverkostoja sotienvälisenä aikana. Hän on tarkastellut sosialismin toteuttamista Neuvostoliitossa käytännössä sekä valtion omaksumia toimintatapoja liittäen nämä ajan eurooppalaiseen kontekstiin. Tuloksena löytyi huomattavia yhteneväisyyksiä. Hoffman osoittaa vakuuttavasti neuvostoliittolaisten asiantuntijoiden seuranneen tiiviisti kehitystä Euroopassa ja neuvostotieteen olleen tiukasti kytköksissä eurooppalaisiin valtaviirtoihin.²⁶ Katerina Clark puolestaan osoittaa vertailevan kirjallisuudentutkimuksen keinoin neuvostoliittolaisen kulttuurielämän kosmopoliittisen luonteen ja tiukat kytkökset ajan länsimaisiin trendeihin. Kansallisena ja sisäänpäin kääntyneenä pidetty Stalinin kausi näyttäytyy varsin kansainvälisenä vaiheena.²⁷ Vaikka ajanjakson suhteen Hoffman ja Clark keskittyvät Stalinin kauteen, he kuitenkin viitoittavat tietä myöhäissosialistisen kauden poikkikansalliselle tutkimukselle.

Michael David-Foxin tuoreessa teoksessa *Showcasing the Great Experiment: Cultural Diplomacy and Western Visitors to the Soviet Union, 1921–1941* osoitetaan, että poikkikansallinen tutkimus tarjoaa neuvostokontekstissa poikkeuksellisia näköaloja, mutta myös laajentaa perspektiiviämme kansainvälisen kehityksen suhteen.²⁸ David-Foxin kirja onkin erinomainen esimerkiksi Neuvostoliiton poikkikansallisten suhteiden tutkimuksesta ja poikkikansallisella lähestymistavalla saavutettavista hyödyistä. David-Fox tarkastelee Neuvostoliiton ja Stalinismin syntyä ennen kaikkea kansainvälisenä ilmiönä ja keskittyy neuvostovaltion ja ulkomaiden välisen

vuorovaikutuksen kuvaamiseen arkistolähteen valossa.²⁹

Stalinin jälkeisen kauden tutkimuksessa poikkikansallinen lähestymistapa on noussut esiin ennen kaikkea kuluttamiseen liittyen. Kuluttamisen nousu Neuvostoliitossa voidaan jäljittää poikkikansallisten suhteiden kasvuun. Gorsuch on osoittanut kulutuksen saaman huomion johtaneen käytännössä siihen, että Neuvostoliitossa alettiin omaksua eurooppalaisia malleja jo Hruštšovin kaudella.³⁰ Gyorgy Peteri on kirjoittanut idän ja lännen välisestä rajasta kutsuen sitä rautaesiripun sijaan nylonesiripuksi, pyrkien osittain korostamaan elintason ja kuluttamisen merkitystä idän ja lännen välisenä tärkeänä erottavana tekijänä.³¹ Kuluttamisen ja

25. Esimerkkinä valvonnan puutteista on länsimaisen Radio Libertyn tutkimusinstituutin tekemät haastattelut länteen saapuneiden neuvostomatkoilijoiden keskuudessa. Joni Krekola ja Simo Mikkonen (2011) *Backlash of the Free World. US presence at the World Youth festival in Helsinki, 1962*, *Scandinavian Journal of History* vol 36, no 2.

26. David Hoffman (2011) *Cultivating the Masses. Modern State Practices and Soviet Socialism, 1917–1939*, Ithaca: Cornell University Press.

27. Katerina Clark (2011) *Moscow, The Fourth Rome. Stalinism, Cosmopolitanism, and the Evolution of Soviet Culture, 1931–1941*, Cambridge: Harvard University Press.

28. Michael David-Fox (2011) *The Implications of Transnationalism*, *Kritika, Explorations in Russian and Eurasian History* vol 12, no 4 (Fall), 885–904; David-Foxin tammi-kuussa 2012 julkaistu kirja käsittelee Neuvostoliiton poikkikansallisia suhteita sotaa edeltävällä ajalla, ks. Michael David-Fox (2012) *Showcasing the Great Experiment. Cultural Diplomacy and Western Visitors to Soviet Russia, 1921–1941*, New York: Oxford University Press.

29. Michael David-Fox (2012) *Showcasing the great experiment. Cultural diplomacy and western visitors to the Soviet Union, 1921–1941*, Oxford: Oxford University Press.

30. Anne Gorsuch (2010) *From Iron Curtain to Silver Screen. Imagining the West in the Khrushchev Era*, teoksessa Gyorgy Péteri (toim) *Imagining the West in Eastern Europe and the Soviet Union*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.

31. Gyorgy Peteri (2006) Introduction, teoksessa Gyorgy Peteri (toim) *Nylon Curtain. Transnational and Transsystemic Tendencies in the Cultural Life of State-Socialist Russia and East-Central Europe*, Trondheim: TSECS no 18, August.

kulutustottumusten erilaisuuden ja näiden vaikutusten arviointi liittyy saumattomasti poikkikansalliseen historian tutkimukseen. Susan Reid on tarkastellut kuuluisaa Moskovan amerikkalaisen näyttelyn yhteydessä käytyä keittiödebatia vuonna 1959. Itse debatin sijaan Reid on keskittynyt tutkimuksessaan kuluttamisen määrittelyihin Neuvostoliitossa. Toisin kuin yleensä, hän on lähtenyt olettamuksesta, etteivät neuvostoliittolaiset omaksuneet sokeasti läntisiä kuluttamisen määrittelyjä. Hän osoittaa neuvostojohdon pyrkineen rakentamaan kilpailevaa neuvostokulutuksen käsitettä, jossa korostui kulttuuri tavaroiden, järjestykseltään yltyäkylläisyyden ja valistuneisuus viihteen sijasta.³² Reidin argumentit ovat tärkeitä kun määrittellään kulutuksen muuttamista Neuvostoliitossa ja sen vaikutuksia ideologiseen korroosioon.

Jos ilmiötä tarkastellaan vain läntisin käsitteenmäärittelyin, hukataan useita olennaisia näkökulmia, sillä kulutuksen merkitys ja muutos olivat Neuvostoliitossa lähtökohtaisesti erilaista suhteessa länteen.³³ Länsimaisella kuluttamisella oli toki tärkeä roolinsa neuvostovallan päättymisessä, mutta prosessia on vaikea ymmärtää, jos ei tarkastella kulutuksen merkityksen muuttamista Neuvostoliiton omassa kontekstissa. Yhdysvaltain sijasta poikkikansalliset kytkökset Keski-, Pohjois- ja Länsi-Eurooppaan ovat juuri tässä suhteessa erityisen tärkeitä, koska liikkuvuus Neuvostoliiton ja näiden alueiden kesken oli huomattavasti vilkkaampaa kuin Yhdysvaltain kanssa. Ilmiötä ei siis tule nähdä vain Neuvostoliiton sisäisenä tai ulkoisena, vaan ennen kaikkea poikkikansallisena ilmiönä.

Länsimainen näkökulma on osaltaan domonoinut myös toisen maailmansodan jälkeisten kansainvälisten suhteiden tarkastelun kannalta keskeistä kylmän sodan viitekehystä. Tämä viitekehys on korostanut antagonismia, ideologista ja taloudellista vastakkainasettelua, mikä valtioiden näkökulmasta hallitsikin suhteita. Myös tässä suhteessa poikkikansallinen konteksti vaikuttaisi lupaavalta sen korostaessa ideologisten

ja kuviteltujen raja-aitojen ylittämistä: pyrkimystä liennytykseen ja rauhanomaisiin ratkaisuihin. Tavallisten ihmisten kuten kulttuurieliitinkin keskuudessa nämä päämäärät elivät vahvoina,³⁴ mutta perinteinen kylmän sodan narratiivi sysää ne sivuun. Esimerkiksi mielikuvien ja kulttuuri-ikonien vaikutukset yli kylmän sodan rintamalinjojen olivat tärkeitä ja kuuluvat poikkikansalliseen tarkasteluun. Andrew Jenksin kesällä 2012 julkaistava tutkimus Gagarin-myytistä osoittaa avaruuslennon (1961) tehneen hänestä kansainvälisen nuorisotähden, jonka kulttia neuvostojohdo vain rajoitetusti pystyi hallitsemaan.³⁵ Jaet-

32. Susan E. Reid (2008) Who Will Beat Whom? Soviet Popular Reception of the American Exhibition in Moscow, 1959, *Kritika, Explorations in Russian and Eurasian History* vol 9, no 4, 855–904; myös Susan E. Reid (2009) Consumption and Everyday Culture after Stalin, *Russian Studies in History* vol 48, no 1, 3–9. Tutkimuksillaan Neuvostoliiton materiaalisesta kulttuurista Reid on muokannut neuvostohistorioitsijoiden käyttämiä menetelmiä, sekä lähteitä. Tärkeä julkaisu tässä suhteessa oli myös David Crowley ja Susan E Reid (toim) (2000) *Style and Socialism. Modernity and Material Culture in Post-War Eastern Europe*, Oxford: Berg.

33. Walter Hixson on korostanut, että vuoden 1959 myötä, viitaten erityisesti Moskovassa järjestettyyn amerikkalaiseen näyttelyyn, Yhdysvallat pyrki jatkuvasti kylvämään neuvostoliittolaisten keskuudessa länsimaisia kuluttamisen muotoja ja nämä johtivat lopulta kylmän sodan päättymiseen ja Neuvostoliiton romahtamiseen. Hixson kuitenkin sivuuttaa kysymyksen siitä, miksi länsimaisten kulutustottumusten juurtuminen Neuvostoliitossa kesti yli 30 vuotta. Hixson (1997) *Parting the Curtain. Propaganda, Culture, and the Cold War, 1945–1961*, Palgrave Macmillan.

34. Rosa MagnUSDottir on tutkinut neuvostoliittolaisten reaktioita Hruštšovin Yhdysvaltain matkaan vuonna 1959, joissa korostui rauhanomaisen rinnakkaineloksen omaksuminen ja esimerkiksi halu rakentaa henkilökohtaisen tason yhteyksiä amerikkalaisiin. Ks. MagnUSDottir (2009) "Be Careful in America, Premier Khrushchev!" Soviet Perceptions of Peaceful Coexistence with the United States in 1959, *Cahiers du Monde Russe* vol 47, no 1–2, 109–130.

35. Andrew Jenks (2012) *The Cosmonaut Who Couldn't Stop Smiling. The Life and Legend of Yuri Gagarin*, DeKalb: Northern Illinois University Press. Jenksin mukaan Gagarinia pyrittiin luonnollisesti käyttämään puolueen propagandassa, mutta samalla Gagarinista tuli lännessäkin ikoni, joka palveli puolueen päämääriä vain osittain.

tujen mielikuvien ohella avaruuslennot avasivat myös poikkikansallisia tiedeyhteyksiä jo 1970-luvulla. Avaruustutkimuksen avulla pyrittiin ”ylittämään kylmän sodan kiistat ja rakentamaan uudenlaista globaalia yhteistyötä”.³⁶ Tieteelliset ja ylipäättään akateemiset yhteisöt pyrkivät aktiivisesti hyödyntämään mahdollisuuksia rajat ylittävään yhteistyöhön. Motiivit olivat usein amatillisia, välillä myös korkeampia, mutta ne yhtä kaikki todistavat puolueen poliittisten päämäärien olleen usein toisarvoisia myös neuvostoliittolaisille.

Käsitteet ja metodologia poikkikansallisessa historiassa

Olenainen piirre uudessa Stalinin jälkeistä aikaa käsittelevässä tutkimuksessa on monitieteisyys. Historian, taidehistorian, antropologian, sosiologian ja kulttuuritutkimuksen yhteistyönä on syntynyt hedelmällistä uudelleentulkintaa neuvostoaajasta, jota aiemmin hallitsivat ennen muuta perinteiseen politiikan tutkimukseen erikoistuneet sovjetologit. Huomion siirtyessä puoluejohdon toimista kulttuuriin ja yhteiskunnallisiin tekijöihin monitieteinen lähestymistapa on oikeastaan ainoa mahdollinen vaihtoehto. Kuten monitieteisen tutkimuksen kanssa usein on, myös poikkikansallinen historia (lähtökohditaan monitieteistä) pitää sisällään ongelmia niin käsitteistönsä kuin metodologiankin osalta.

Ensinnäkään poikkikansallinen historia ei ole täysin vakiintunut käsite, vaan se ymmärretään hivenen eri tavoin. Kuvaavaa on, ettei vakiintunutta suomennosta englanninkielen termille ”transnational history” ole. Käytän tässä poikkikansallista historiaa, joka helposti rinnastuu valtioiden välistä vertailua painottavaan termiin ”cross-national history”, joka ei kuulu tämän artikkelin piiriin. Keskeinen ongelma on myös taupaustutkimusten vähäinen määrä. Ihmisten, ideoiden, tavaroiden ja käytänteiden liikkuvuus, sekä vaikutus Neuvostoliiton kehitykseen on kasvavan kiinnostuksen kohde, mutta tutkimus koostuu enemmän yksittäisistä tutkimuksista

joissa on runsaasti yhteneväisyyksiä, sen sijaan että olisi yhtenäisen tutkimussuuntauksen tulos. Poikkikansallinen lähestymistapa näyttäisi tarjoavan kehyksen, joka olemassa olevan tutkimuksen kokoamisen ohella myös ohjaa Neuvostoliiton muutosmekanismien parempaan ymmärtämiseen. Kokoava nimike myös auttaa tutkijoita lähestymistavan tietoisessa valinnassa. Samalla Neuvostoliiton suhdetta Eurooppaan ja länteen voidaan tarkastella aiempaa tasapainoisemmin. Länsi koettiin uhkaksi ennen kaikkea politiikan näkökulmasta, kun taas tavalliselle ihmiselle lännen merkitys oli huomattavasti moniulotteisempi.

Keskeinen haaste poikkikansallisen historian soveltamiseen neuvostohistoriassa liittyy sen amerikkalaisiin juuriin.³⁷ Toisin kuin Yhdysvallat tai Länsi-Euroopan maat, Venäjä ja Neuvostoliitto eivät koskaan ole olleet kansallisvaltioita. Toisaalta, kun poikkikansallisuudella viitataan ihmisten, prosessien sekä ideoiden liikkuvuuteen, ja poikkikansallinen historia tuo yhteen aiemmin kansallisesti erikoistuneita tutkijoita, aiheuttaa kansallisvaltion puuttuminen lähinnä käsitteenmäärittelyllisiä ongelmia mutta selittää käsitteen hitaan omaksumisen neuvostohistoriassa. Neuvostoliiton asettamista liikkuvuusrajoituksista huolimatta maa oli kiistämättä myös kommunistisen ”toisen maailman” keskus, joka erityisesti toisen maailmansodan jälkeen veti puoleensa ihmisiä kaikkialta maailmasta. Tässä mielessä olennainen rajalinja voitaisiin Neuvostoliiton ohella vetää kommunistisen toisen maailman rajalle ja käyttää Peterin tavoin poik-

36. Andrew Jenks (2011) *Transnational History and Space Flight, Russian History blog*, October 5, 2011.

37. Ks. esimerkiksi AHR Conversation (2006): *On Transnational History, American Historical Review* vol 111, no 5, 1140–1165. Poikkikansallinen lähestyminen ilmenee keskustelussa ennen kaikkea kurottautumisena perinteisen kansallisvaltioihin jumituneen tarkastelun tuolle puolen.

kikansallisen sijasta järjestelmienvälisen käsitettä.³⁸

Koko toisen maailman tarkastelu kokonaisuutena on kuitenkin varsin haastavaa. Jo yksin Neuvostoliiton poikkikansallisten suhteiden tarkastelussa tulee huomioida useampien kansallisuuksien erilaiset asemat ja niiden väliset jännitteet. Tässä suhteessa eri alueiden välisen dynamiikan kannalta Suomen lähialueet tarjoavat kansainvälisesti erittäin kiinnostavan alueen: Suomi, Neuvostoliitto sekä Neuvosto-Viro muodostivat kolmion, jonka avulla poikkikansallisten suhteiden dynamiikasta voidaan tehdä kiinnostavia havaintoja. Virolaisille yhteyksien kehittäminen Suomeen oli erityisen tärkeää, mutta Suomi muodosti myös yleisesti monille neuvostoliittolaisille tärkeän kanavan länteen. Tämä kolmio auttaa ymmärtämään myös keskuksen ja periferian suhteita poikkikansallisissa yhteyksissä ja vaikutteiden kulkeutumisessa eri alueille. Tässä kuitenkin tullaan seuraavaan poikkikansallisen historian tutkimuksen ongelmaan, joka on kielellinen. Siinä missä yhteiskuntatieteilijät ja politiikan tutkijat ovat jo pidempään lähestyneet Neuvostoliittoa poikkikansallisella otteella, heidän aineistonsa ei ole yhtä tiukasti sidoksissa paikalliseen kontekstiin ja kieleen. Historiantutkijan näkökulmasta kieli ja konteksti ovat siinä määrin olennaisia, että nämä haasteet tulevat lähes välttämättä vastaan. Vaikka neuvostoajana venäjä olikin hallitseva kieli, esimerkiksi Viron, Neuvostoliiton ja Suomen dynamiikkaa tarkasteltaessa materiaalia löytyy erikseen kullakin kielellä. Tässä suhteessa tutkijoiden välinen yhteistyö onkin ensiarvoisen tärkeää.³⁹

Poikkikansallista historian tutkimusta ei voida pitää monoliittisena kokonaisuutena, vaan se sisältää useita eri painotuksia. Poikkikansallisen lähestymistavan alullepanijoista Akira Iriye pitää yhtenä tällaisena ilmenemismuotona internationalistisen liikkeen tutkimusta (engl. *Internationalism movement*). Iriye viittaa erityisesti maailmansotien väliseen liikkeeseen, joka korosti ”kansainvälisen toiminnan uudelleenmääritt-

lyä nimenomaan kansojen väliseksi yhteistyöksi ja vuorovaikutukseksi”.⁴⁰ Vaikka tämä tutkimus on korostanut nimenomaan 1920- ja 1930-lukua, myös kylmän sodan aikana vaikutti voimakas pyrkimys nimenomaan kansalliset ja ideologiset rajat ylittävään yhteistyöhön. Nurkkakuntaisuuden ja ”toiseuden” pelon ylittäminen edellyttivät vaihtoehtoista määritelmää maailmanpolitiikasta.⁴¹ Vastaavia, rautaesiripun ylittäneitä pyrkimyksiä löytyi samanaikaisesti muitakin, Länsi-Euroopan ohella myös Itä-Euroopasta.

Toiseuden pelkojen lieventäminen ja vieraisiin kulttuureihin tutustuminen mainittiin myös Neuvostoliitossa keskeisenä tavoitteena, kun rajoja Stalinin jälkeen ryhdyttiin avaamaan.⁴² Tässä suhteessa Neuvostoliitossa tultiin lähelle Iriyen kuvaamaa kulttuurista kansainvälisyyttä (*cultural internationalism*), millä hän pyrki tekemään eron taloudellisena kansainvälisyytenä nähtyyn globalisaatioon. Iriye yhdisti tämän internationalistisessa ajattelussa kansojen väliseen kommunikaation, ymmärryksen ja yhteistyön lisäämiseen. Käytännössä kyse siis olisi yhteisistä pyrkimyksistä ja tavoitteista, sekä kypsimmästä ymmärryksestä toisten tavoitteita kohtaan.⁴³ Toisen maailmansodan jälkeisenä aikana sotilaallisten konfliktien uhka ja geopoliittinen laskelmointi hallitsivat kansainvälisissä suhteissa. Pinnan alla kuitenkin vaikutti päivittäisiä, kulttuurisen kansainvälistymisen pyrkimyksiä, jotka vaikuttivat merkittävästi sekä

38. György Péteri (2004) Nylon Curtain: Transnational and Transsystemic Tendencies in the Cultural Life of State-Socialist Russia and East-Central Europe, *Slavonica* vol 10, no 2, 113–123.

39. Michael David-Fox (2011) The Implications of Transnationalism, *Kritika, Explorations in Russian and Eurasian History* vol 12, no 4, 885–904.

40. Akira Iriye (1997) *Cultural Internationalism and World Order*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 3.

41. Iriye (1997) 15–16.

42. Gould-Davies (2003); Mikkonen (2011)

43. Iriye (1997) 17–20.

kylmän sodan että neuvostovallan verrattain rauhanomaiseen päättymiseen.

Neuvostovallan päättymisessä on poikkikansallisen historian näkökulmasta keskeisellä sijalla myös neuvostoidentiteetin heikkeneminen ja sen suhde kansalliseen identiteettiin. Artikkelissaan ”The Withering Away of the Nation” Ulf Hannerz keskustelee olosuhteista, jotka heikentävät kansallista identiteettiä. Eric Hobsbawm teoksessaan *Nations and Nationalism since 1780* osoittaa skeptisyytensä kansojen elinvoimasta globalisaation aikakaudella, jossa poikkikansalliset rakenteet selkeästi vahvistuvat.⁴⁴ Hannerz on kuitenkin valinnut Hobsbawmia yksilökohtaisemman lähestymistavan, korostaen yksilötaison kokemuksia. Hannerzin mukaan ”rajoja ylittäviä suhteita henkilöiden ja paikkojen välillä löytyy todella paljon. Verkostot voivat olla hyvinkin intiimejä ja pienimuotoisia, poikkikansallisen ei aina tarvitse olla mittasuhteiltaan valtavaa.”⁴⁵ Jos internationalismi olikin vielä 1900-luvun alkupuolella ennen kaikkea pienen koulutun eliitin piirissä vaikuttanut ilmiö, kylmän sodan aikakaudella poikkikansalliset verkostot käsitivät huomattavasti laajempia yhteiskunnan osia, usein myös ihmisiä valtarakenteiden ulkopuolella. Aikakaudella, jolloin alati kasvava määrä neuvostokansalaisia oli tekemisissä länsimaisten ideoiden, ihmisten ja kulttuurituotteiden kanssa, nämä kontaktit mahdollistivat oman järjestelmän, elinolosuhteiden ja todellisuuden vertaamisen toiseuteen, josta aiemmin oli saanut tietoa lähinnä valtion propagandan vääristämänä. Tällä oli oma, toistaiseksi vielä varsin heikosti tutkittu vaikutuksensa neuvostovallasta vieraantumiseen.

Pyrkimys yhteiskunnallisten ja kulttuuristen piirteiden tarkasteluun tuo historian tutkimuksen puolella oman metodologisen haasteensa. Kun Neuvostoliiton tapauksessa kansainvälistymistä on tutkittu ennen kaikkea valtion tuottamien aineistojen kautta, näyttäytyvät suhteet ennen kaikkea valtion kontrolloimina ja puolueen motivoimina. Kommunismine puolue

luonnollisesti oli systeemin ohjaksissa, mutta tuskin hallitsi suhteita täydellisesti. Erityisesti Brežnevin kaudella harmaa talous ja valtion valvonnan ulkopuolinen toiminta lisääntyivät. Valtiota ei nähty ainoana eikä välttämättä pääasiallisena keinona saavuttaa poliittisia, taloudellisia tai yhteiskunnallisia päämääriä. Matthew Evangelistan harvinaista poikkikansallista otetta edustava työ tarkastelee kylmän sodan ydinuhan eliminoimiseen tähdännyttä poikkikansallista liikehdintää. Useat kansainvälisiä rauhanliikkeitä tarkastelleet tutkimukset sivuuttavat neuvostoliittolaisen materiaalin, jota Evangelista kuitenkin on hyödyntänyt onnistuen vetämään rauhanliikkeen juuret myös Neuvostoliitossa aina 1950-luvulle asti. Evangelistan päähuomio ja aineisto ovat poikkikansallisesti ajattelevien yhteistyöjärjestöjen aineistoissa, julkilausumissa ja toiminnassa.⁴⁶ Toisin sanoen, kylmän sodan kansainvälisyys, joka usein oli geopolittista nationalismia joko Yhdysvaltain tai Neuvostoliiton hyväksi, ei ollut kylmän sodan maailmassa suinkaan ainoa vaihtoehto, vaan niiden rinnalla vaikutti aitoja pyrkimyksiä ohi kansallisvaltioiden pyrkimysten. Keskittyminen valtion ja puolueen tuottamaan arkistomateriaaliin osaltaan estää poikkikansallisten suhteiden havainnointia.

Syksyllä 2011 julkaistussa tutkimuksessa Sarah Snyder eteni Evangelistan viitoittamaa poikkikansallista tietä. Hän tarkastelee suhtautumista toisinajattelijoihin ja ihmisoikeuksiin molemmin puolin rautaesirippua, sekä näiden vaikutusta neuvostovallan päättymiseen. Kyseessä on kylmän sodan aikana erityisesti Neuvostoliittoon vaikuttanut ilmiö, jolla oli voimakkaat kansainväliset kytkökset ja joka tuli mah-

44. Eric Hobsbawm (1990) *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*, Cambridge: Cambridge university Press.

45. Ulf Hannerz (1993) *The Withering Away of the Nation?* *Ethnos* vol. 58, 377–390.

46. Matthew Evangelista (1999) *Unarmed Forces. The Transnational Movement to End the Cold War*, Ithaca: Cornell University Press.

dolliseksi nimenomaan poikkikansallisten verkostojen ansiosta.⁴⁷ Snyder tarjoaa merkittäviä havaintoja pyrkiessään analysoimaan ilmiötä, jolla uskotaan olleen merkittävä vaikutus kylmän sodan päättymiseen. Hänen tarkastelemaansa Helsinki-verkosto osoitti osaltaan kansalaisjärjestöjen ja valtion organisaatioiden väliset läheiset suhteet ja limittymisen: Yhdysvaltain radiokanavat Voice of America, Radio Liberty ja Radio Free Europe osaltaan tekivät työtä Helsinki-verkoston tunnetuksi tekemiseksi ja ylipääntään tukivat sen tavoitteita.⁴⁸

Jotta poikkikansallisia suhteita voidaan tarkastella, täytyy huomion siirtyä valtion tasolta henkilöiden ja ihmisryhmien tasolle. Tämän täytyy heijastua myös lähteiden käyttöön ja valintaan. Ihmisten omat havainnot ja kokemukset täytyy saada paremmin esille. Yksi ratkaisumalli löytyy oraalihistorian käytöstä arkistolähteiden rinnalla.⁴⁹ Viimeaikainen julkisen mielipiteen ja tavallisen ihmisen tutkimus avaa käytännössä mahdollisuuksia tarkastella myös poikkikansallisten verkostojen mukanaan tuomia muutoksia.⁵⁰ Stephen Bittner tutkimuksessaan Hruštšovin kauden moskovalaisen älymystön suhteista länteen osoittaa miten monet Stalinin aikaa edeltäneet yhteydet heräsivät uudelleen henkiin tämä kuoltua. Bittner tarjoaa metodologisia oivalluksia siitä, kuinka tutkia yksilöiden ja ihmisryhmien kokemuksia poikkikansallisista suhteista. Hän käyttää kekseliäästi muistelmia ja paikallisarkistoja kiertäen keskeisten arkistojen rajoitukset Hruštšovin aikaisten aineistojen suhteen. Bittnerin tutkimus kostuu joukosta keskenään limittyviä tapaustutkimuksia, joissa kaikissa on keskeisenä teemana Hruštšovin ajan kulttuurinen ja sosiaalinen vapautuminen kokemuksena. Keskeisessä roolissa näissä on ennen kaikkea uusien yhteyksien syntyminen länteen ja läntisiin kollegoihin.⁵¹

Avainasemassa neuvostovalan rapautumisen osalta näyttäisi olleen yksilön ja yhteisön välisten suhteiden muutos. Greg Castillo on tutkimuksessaan neuvostokodeista osoittanut, että

yksilöllisen tilan korostuminen ja perhekohtaisten asuntojen rakentaminen Stalinin jälkeisellä kaudella tekivät valtion ja puolueen vaatimusten sivuuttamisen helpommaksi.⁵² Täytyy kuitenkin huomioida, että esimerkiksi Oleg Harhordin on esittänyt vastakkaisen näkemyksen: hänen mukaansa yhteiskunnallinen kontrolli ja valtion interventiot jopa lisääntyivät Hruštšovin kaudella.⁵³ Totta onkin, että esimerkiksi turistiryhmissä oli mukana turvallisuuspalvelun palkkaama ”esiiliini”, jonka tehtävä oli estää sopimattomat kontaktit ulkomailla, sekä tämän ohella vielä ”starosta”, ryhmän vanhin, joka piti huolen ryhmän moraalista johtamisesta. Usein myös matkustavilla taiteilijoilla oli puolueen valitsema ”henkilökohtainen sihteeri”, joka piti huolta taiteilijasta ulkomailla. Tässäkin suhteessa Suomi on

47. Sarah Snyder (2011) *Human Rights Activism and the End of the Cold War. A Transnational History of the Helsinki Network*, Cambridge: Cambridge University Press.

48. Snyder (2011) 161–164.

49. Sosiologian ja yhteiskuntahistorian puolelta tärkeänä neuvostoaikaisena poikkeuksena mainittakoon Vladimir Shlapentokhin tutkimukset, esimerkiksi (1989) *Public and Private Life of the Soviet People*, Oxford University Press ja Shlapentokh (1988) *Soviet Ideologies in the Period of Glasnost*, Praeger.

50. Iu. V. Aksiutin (2010) *Khrushchevskaja "Ottepel" i obshchestvennaye nastroyeniia v SSSR v 1953–1964 gg.* Moscow: Rosspen; Cynthia Hooper (2008) What Can and Cannot Be Said: Between the Stalinist Past and New Soviet Future, *Slavonic and East European Review* vol 86, no 3 (April), 306–327; Karl E. Loewenstein (2006) Re-Emergence of Public Opinion in the Soviet Union: Khrushchev and Responses to the Secret Speech, *Europe-Asia Studies* vol 58, no 8, 1329–1345; Polly Jones (2006) From Secret Speech to the Burial of Stalin: Real and Ideal Responses to De-Stalinization, teoksessa Polly Jones (toim) *The Dilemmas of De-Stalinization. Negotiating Cultural and Social Change in the Khrushchev Era*, London: Routledge.

51. Stephen V. Bittner (2008) *The Many Lives of Khrushchev's Thaw. Experience and Memory in Moscow's Arbat*, Ithaca: Cornell university press.

52. Greg Castillo (2010) *Cold War on the Home Front. The Soft Power of Midcentury Design*, Minneapolis: University of Minnesota Press.

53. Oleg Kharkhordin (1999) *The Collective and the Individual in Russia. A Study of Practices*, Berkeley: University of California Press.

erittäin tärkeä poikkeus jo varhain. Vaikka Suomi oli kapitalistinen maa, ennen kaikkea loikkausta yrittävien neuvostokansalaisten käännytämisen takasi KGB:lle mielenrauhan, jonka myötä neuvostomatkatilijat ja -delegaatiot saivat toimia Suomessa melko vapaasti.⁵⁴ Ristiriita suojasään ja Harhordinin näkemyksen välillä ei välttämättä ole sovittamaton. Valtion ja puolueen politiikka ryhtyi Stalinin kauden jälkeen korostamaan entistä enemmän epäsuoraa kontrollia ja normeja, joita levitettiin voimakkaasti esimerkiksi radion ja television kautta jokaiseen kotiin. Sisältöjen valvominen kävi kuitenkin huomattavan vaikeaksi.⁵⁵ Juuri tästä syystä on tärkeää katsoa valtion ja puolueen päämäärien taakse, henkilökohtaisten ja erilaisten ryhmien mahdollisiin muihin motivaatiotekijöihin, jotta neuvostovaltan rapautumiseen voidaan päästä käsiksi.

Metodologia, teoria vai suhtautumistapa?

Poikkikansallinen lähestymistapa neuvostohistoriaan heijastuu tutkimuksen metodologiaan ja teoriaan, mutta on ennen kaikkea suhtautumistapa, joka vaikuttaa tarkastelukohteesta esitettävään kysymykseen ja saatuihin vastauksiin. Poikkikansallisuus ei itsessään määritä käytettävää metodologiaa, joskin neuvostovallan päättymisen kaltaisessa lähihistorian tarkastelussa se usein ohjaa käyttämään arkistojen ohella paremmin yksilöiden ja ihmisryhmien kokemusten havaitsemiseen soveltuvia oraalihistorian keinoja. Vaikka arkistolähteiden joukossa on aineistoja, joista voidaan nostaa yksilöiden kokemuksia ja yhteiskunnallisia käännekohtia, näiden todentaminen haastattelujen avulla on ensiarvoisen tärkeää erityisesti jos tarkastellaan lähihistoriaa, kuten neuvostovallan päättymiseen johtaneita tekijöitä. David-Foxin tavoin asiaa voidaan tarkastella valtion toiminnan kautta edeten valtion mahdollistamasta toiminnasta ryhmä- ja yksilötasolle, mikä Stalinin kaudella onkin käytännössä ainoa vaihtoehto. Ongelmana on kuitenkin se, että Stalinin aikaan yhteydet olivat ra-

jallisia ja tiukasti valvottuja, kun taas myöhäissosialismin kaudella viralliset dokumentit antavat vain hyvin vajavaisen kuvan poikkikansallisten yhteyksien todellisuudesta tai niiden vaikutuksista. Haastatteluilla pystytäänkin tuottamaan dataa poikkikansallisista verkostoista, jotka näkyvät arkistojen kautta usein heikosti, jos lainkaan. Vaikka metodologia ei suoranaisesti ole ollut tämän artikkelin keskeisin kohde, sillä on keskeinen rooli historian poikkikansallisessa uudelleensuuntaamisessa.

Voimakkaimmin poikkikansallinen lähestymistapa heijastuu tutkimuskohteen valintaan ja teoreettiseen viitekehykseen. Poikkikansallinen historia korostaa ennen muuta kansainvälisten suhteiden uudelleenmäärittelyä ihmistenvälisenä toimintana valtioiden välisen kanssakäymisen sijasta. Tämä vaikuttaa merkittävästi siihen millä tavalla ja mitä aineistoja käytetään. Neuvostovallan päättymisen osalta poikkikansallinen lähestymistapa tarjoaa mahdollisuuden tarkastella toistaiseksi huonosti yhteen sopineita sisäisiä ja ulkoisia selitystekijöitä katsomalla asioita nimenomaan alhaalta käsin.

Poikkikansallinen neuvostohistorian tutkimus ei olekaan tavoite sinänsä, vaan ennen kaikkea sen anti nousee erilaisesta näkökulmasta, keinosta nähdä asioita, jotka ovat aiemmin jääneet joko vähälle huomiolle tai kokonaan huomiotta. Tässä tapauksessa neuvostovallan päättymiseen johtavia tekijöitä ei ole tyydyttävästi kyetty käsittelemään ja julkaistut tulokset ovat

54. Kirjoittajan haastattelut Märta Gartz-Kuokkasen kanssa 26.8.2011 ja Maire Pulkkinen kanssa 26.8.2011. Molemmat haastateltavat ovat Fazerin konserttitoimiston entisiä työntekijöitä, jotka olivat läheisissä tekemisissä neuvostoliittolaisten huippuartistien kanssa huolehtien näiden asioista ja kiertueista Suomessa.

55. Kristin Roth-Ey (2011) *Moscow Prime Time. How the Soviet Union Built the Media Empire That Lost the Cultural Cold War*, Ithaca: Cornell University Press. – *Nyt julkaistu Simo Mikkosen artikkeli on läpikäynyt tieteellisen vertaisarvioinnin.*

pysyneet varsin hajanaisina. Erityisesti sisäisten ja ulkoisten selitystekijöiden yhteensovittamisessa on ollut selkeitä ongelmia. Tässä suhteessa poikkikansallinen tutkimus onkin lupaava suuntaus, jonka avulla on mahdollista päästä valtion

ja puolueen näkökulman taakse aiempaa selkeämmin. Tämä näyttäisi tarjoavan myös aiempaa paremman ymmärryksen niistä tekijöistä ja prosesseista, jotka johtivat neuvostovallan päätymiseen.